

ՀՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՕՐՐԱՆ

ՀՏԳ- 941 (479.25):325

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

Շ 973

Գիտաժողովը նվիրվում է

Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին

Տպագրվում է գիտաժողովի խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝

Արտակ Մադալյան

Գիտաժողովի ծրագրային կոմիտե՝

Արամ Սիմոնյան – ԵՊՀ ռեկտոր, Վլադիմիր Բարխուդարյան – ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար, Բաբկեն Հարությունյան – ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս քարտուղար, Աշոտ Մելքոնյան – ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն, Ռուբեն Սաֆրաստյան – ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն, Արարատ Աղասյան – ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի տնօրեն, Պավել Ավետիսյան – ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի տնօրեն

Շ 973 ՇՈՒՇԻՆ ՀԱՅՈՑ ԶԱՂԱԶԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՕՐՐԱՆ: Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: – Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, – 370 էջ + 1 էջ ներդիր:

ԳՄԳ- 63.3(2Հ)+66.3(2Հ)

ISBN 978-5-8080-0715-4

© ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, 2007

ՇՈՒՇԻԻ 1920 Թ. ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1920 թ. փետրվարի սկզբին Շուշի ժամանած հայատյաց խալիլ և Նուրի փաշաները ծրագրում են թուրք-թաթարական հարձակումը Ղարաբաղի հայության վրա: «Թուրքական զորքեր են կենտրոնացվում Կարյազինոյում և Չանգեզուրին հարակից այլ շրջաններում: Փաստ է դառնում, որ ծրագրվում է թուրք-թաթարական դավադրություն Ղարաբաղի և ողջ Հայաստանի դեմ», - գրում էր «Յառաջը»¹: Հայերի դեմ թուրք-թաթարները ձգտում են օգտագործել տեղի և այլ բնակավայրերի քրդական ու մահմեդական ուժերին: Այդ մասին բազմաթիվ տեղեկություններ են հասնում ՀՀ կառավարությանը:

1920 թ. փետրվարի 28-ին Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդն իրականացնում է 8-րդ համագումարի հրավիրումը: Խ. Սուլթանովի ճնշման և սպառնալիքների պայմաններում հնարավոր չի լինում ապահովել համագումարի բոլոր անդամների ներկայությունը Շոշ գյուղում: Ազգային խորհուրդը չի կարողանում նույնիսկ նրանց մեծ մասին հաղորդել, թե որտեղ է կայանալու համագումարը: Ուստի համագումարի պատգամավորների մի մասը հավաքվում է Շուշիում (թվով 50 հայ), իսկ մյուս մասը՝ Շոշում (թվով 77-ը)²:

Այդուհանդերձ, 1920 թ. փետրվարի 28-ից մինչև մարտի 4-ը կայանում է Ղարաբաղի հայության 8-րդ համագումարը, որը քննության է առնում Ադրբեջանի կառավարության հետ 7-րդ համագումարի կողմից կայացրած ժամանակավոր համաձայնագիրը: Համագումարն արձանագրում է, որ Սուլթանովի՝ փետրվարի 19-ին արած այն հայտարարությունը, թե իբր

¹ «Յառաջ», 26 փետրվարի, 1920:

² ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 20, 7. *Հարությունյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921 թթ., Ե., 1996, էջ 206:*

խաղաղության վեհաժողովը չի կայանալու, և հայությունը պետք է ենթարկվի Ադրբեջանին, կոպիտ կերպով խախտում է 1919 թ. օգոստոսի 22-ի համաձայնագիրը: Ի դեպ, ադրբեջանական կողմից նման խախտումները միակը չէին. ըստ համաձայնագրի 16-րդ կետի, որ զորքերի տեղաշարժ չպետք է կատարվեր Ղարաբաղի տարածքով, իսկ դրա անհրաժեշտության դեպքում պետք է ստացվեր Խորհրդի 2/3-ի համաձայնությունը, չէր կատարվել: 1919 թ. հոկտեմբերին 12.000-անոց ադրբեջանական զորքը Ասկերանի, Խանքենդի և Շուշիի տարածքով տեղափոխվում է Ջանգեզուրի սահմաններ: Այսպիսով, Ղարաբաղի հայերի 8-րդ համագումարը, հաշվի առնելով Ադրբեջանի կողմից համաձայնագրի խախտման փաստերը, քաղաքական վիճակի վերաբերյալ բանաձև է ընդունում: Բանաձևում համագումարը վկայում է իր հավատարմությունը համաձայնագրի կետերին և կոչ է անում Ադրբեջանին չխախտել դրանք, հակառակ դեպքում Ղարաբաղի հայությունը դիմելու է պաշտպանության համապատասխան միջոցների՝ այդ մասին տեղյակ պահելով դաշնակից երկրների հրամանատարությանը³: Նույն ժամանակ, սակայն, Շուշիի համագումարը Ադրբեջանին ենթարկվելու որոշում է ընդունում: Ադրբեջանական կողմը, զայրացած 8-րդ համագումարի որոշումներից, սկսում է ի կատար ածել Ղարաբաղի վերջնական հնազանդեցման իր վաղեմի երազանքը:

1920 թ. մարտի 20-ին Սուլթանովը վերջնագիր է ներկայացնում Ղարաբաղի ազգաբնակչությանը զինաթափվելու պահանջով, հակառակ դեպքում սպառնում է դիմել բռնի ուժի:

Քաղաքի պաշտպանության նպատակով Ղարաբաղի Ինքնապաշտպանության կենտրոնական մարմինը քաղաք է ուղարկում 90 ոստիկան և 160 զինված գյուղացիներ: Քաղաքում այդ ժամանակ կային ևս 400 կռվողներ, որոնք ենթարկ-

³ Աշխատավոր, 1920, 13 ապրիլի, Խորհրդային Ղարաբաղ, 1989, 11 նոյեմբերի, 7. Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917–1920 թթ.:

վում էին Ինքնապաշտպանական մարմնին և ոստիկանապետին: Քաղաքը, սակայն, չի կարողանում օգտագործել այս ուժերը, որտեղ իրենց մեղքի բաժինն են ունենում և Ինքնապաշտպանական մարմինը, և ոստիկանապետը:

Քաղաքի մտավորականությունը պառակտված էր:

Այս շրջանում Ղարաբաղ են վերադառնում ժամանակին անգլիացիների պահանջով երկրամասը լքած մի քանի հայ գործիչներ: Լարվածությունը Ղարաբաղի բնակչության շրջանում գնալով մեծանում է: Տեղեկություն է ստացվում, թե ադրբեջանական կողմը «Նովրուզ Բայրամի» օրը՝ մարտի 23-ին, համատարած հարձակում է սկսելու Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի վրա, իսկ մյուս կողմից՝ Անդրկովկաս են ներխուժելու բոլշևիկները:

Ադրբեջանական կողմը Ղարաբաղի վրա հարձակումը սկսում է մարտի 22-ին, երբ Սուլթանովն արդեն սկսել էր հայերի բռնի զինաթափումը և հարձակումը Շուշիի հայկական թաղամասի վրա: Հետ մղելով հակառակորդի հարձակումները՝ հայերն իրենց հերթին սկսում են Ղարաբաղից ադրբեջանական զորքերը վտարելու գործողություններ ծավալել: Մարտի 22-ի լույս 23-ի գիշերը հայկական ուժերը գրոհում են Խանքենդի և Ասկերանի ուղղությամբ: Գրեթե առանց դիմադրության հայերին հաջողվում է գրավել Ասկերանը: Ադրբեջանական կողմը հայերի վրա նոր հարձակում է նախապատրաստում՝ համալրելով Աղդամի և Ասկերանի իր ուժերը: Ադրբեջանական 1500 զինվորներին օգնության են շտապում հսկայական թվով բաշիբոզուկներ. ծրագրվում էր հայերին ճնշել երկու ուղղությամբ: Ադրբեջանական կողմի բռնաճնշումների հետևանքով պարտիզանական բուռն շարժում սկսվեց Խանքենդում, Ասկերանում, Խոջալուում և Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի այլ վայրերում⁴:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 45, թ. 1, Азербайджан, 28 марта, 1920, N 167, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 486, թ. 136:

Բնականաբար, այս իրադարձությունների մասին դաշնակիցների ներկայացուցիչներին (Հասկել, Ուորդրոպ, Նոնանկոպ, Գաբբա) ՀՀ կառավարությունը համապատասխան դիմումներով տեղյակ է պահում: Ադրբեջանական հարձակումը ներկայացվում է որպես թուրք սպաների նախաձեռնությանը կատարված գործ: Սակայն ներկայացուցիչները չէին կարող գործնական ոչինչ ձեռնարկել, քանզի այլևս չէին տիրապետում իրադրությանը: Ասկերանի կորուստը թուրք-մահմեդական ուժերին ստիպում է մարտի վերջին վճռական արշավանք կազմակերպել: Սուլթանովը, նախատեսված ծրագրի համաձայն, մարտի 22-ին Նովրուզ Բայրամը նշելու պատրվակով զորքը խանքենդից տեղափոխում է Շուշի: Մուտք գործելով Շուշի՝ ադրբեջանական խուժանը ներխուժում է հայերի տները և պահանջում հանձնել զենքերը: Բռնությունների արդյունքում թուրք սպայի սպանությունը դառնում է հայերին կոտորածի ենթարկելու նոր պատրվակ, որի նախաձեռնողը կրկին Սուլթանովն էր: Վերջինս իր գործողությունները բացատրում էր Շուշի հայկական զինված խմբերի մուտքով: Ունենալով ռազմական ու թվական հսկայական գերակշռություն և պատրաստվածություն (մարտի 11–12-ին Բաքվից Ղարաբաղ և Ձանգեզուր էր ուղարկվել 90 վազոն զինամթերք)՝ մահմեդական զորքը և խուժանը մի ամբողջ օր՝ մարտի 23-ին, սպանդի են ենթարկում Շուշիի հայ բնակչությանը⁵: Դա յուրօրինակ պատասխան էր հայերի կողմից Ասկերանի գրավմանը: Կոտորածին զոհ է գնում մոտ 8.000 հայ: Սպանդից փրկված 5-6 հայեր ապաստանում են Ղարաբաղի մյուս շրջաններում: Հայերին պատկանող տները հիմնահատակ ավերվում են, իսկ ունեցվածքը թալանվում է: Թուրք-թաթարական կոտորածների ծրագիրը հետագայում շարունակվում է Ելիզավետպոլի գավառի Կարաչինար, Պարիս, Մանագբեկ, Վերինշեն և

⁵ Стен Нагорный Карабах в 1918–1923 гг. В. Микаелян, АНАИИ. Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с. 416:

Ներքինշեն, Էրքեջ, Աբլահ, Ղարադաղլու, Արմավիր, Սուլուկ, Գետաշեն բնակավայրերում⁶:

Կոտորածն սկսելու հետ մեկտեղ ահաբեկված հայությանը Գիզի աղան և Ռուբեն Շահնազարյանը հայտարարում են, թե Սուլթանովը երաշխավորել է նրանց անվտանգությունը, ովքեր ապաստան կգտնեն Բեկլարյանների տանը: Այս հայտարարությունից հետո մոտ 2000–3000 հայ կին-երեխա հավաքվում են հիշյալ տուն, որից հետո նրանց Սուլթանովի հրամանով լցնում են բանտերը, իսկ Ասկերանի անկումից հետո՝ կոտորում⁷:

Այսպիսով, կոտորածի արդյունքում ոչնչացվում է հնամենի հայաբնակ այդ քաղաքի հայ բնակչությունը: Ադրբեջանական զորքերը, իրենց հաջողություններից ոգևորված, մարտի 30–31-ին 10 թնդանոթներով սկսում են հարձակումները Ասկերան-Շուշի, Աղդամ-Խաչեն, Կարաչինար-Էրքեջ (Գյուլիստան) ուղղություններով: Խանքենդի կողմից մի առանձին զորաջոկատ է հարձակվում Գորիսի վրա, իսկ Ջեբրայիլի կողմից՝ Ղափանի վրա: Ապրիլի սկզբին, կոտորածներին ու ջարդերին զուգահեռ, թուրք-մուսավաթական զորքերը հարձակվում են Ասկերանի վրա: Վերջիններս, հսկայական առավելություն ունենալով (15-ը 1-ի դեմ), հանդիպում են հայերի հերոսական ու համառ դիմադրությանը և հետ շարտվում: Խայտառակ պարտությունների հետևանքով ադրբեջանական զորքերի գլխավոր հրամանատար զեներալ Սելիմովը պաշտոնանկ է արվում, և նրա փոխարեն նշանակվում է Խալիլ փաշան:

Տեղեկանալով, որ Ղարաբաղում սկսվել է լայնածավալ հարձակում, ՀՀ կառավարությունը որոշում է ռազմական օգնություն ուղարկել Ղարաբաղ. «Գորիս-Ավդալար-Շուշի գծով

⁶ Լեոնային Ղարաբաղ, 1989, 11 նոյեմբերի, 7. Թումյան, Դեպքերը Լեոնային Ղարաբաղում, ՀԱԱ, ֆ. 245, ց. 1, գ. 14, թթ. 75-77, Слово, 16 апреля 1920:

⁷ «Հայրենիք», 1923, թիվ 12, հոկտեմբեր:

Ղարաբաղ է մեկնել Դրաստամատ Կանայանի գլխավորած Չանգեզուր-Ղարաբաղի էքսպեդիցիոն ջոկատը, իսկ Ղափանի ուժերի մի մասից կազմված և «Հարավղարաբաղյան» անվանումը ստացած ջոկատը Նժդեհի հրամանատարությամբ մտել է Դիզակ»⁸։ Մինչ Հայաստանից օգնության ժամանումը հակառակորդին հաջողվում է ապրիլի 3-ին ճեղքել պաշտպանական գիծը և գրավել Ասկերանը։ Պաշտպանության հրամանատար Դալի Ղազարը հրամայում է նահանջել, որպեսզի հնարավորինս խուսափի զոհերից։ Հարկ է նշել, որ այս հրամանից հետո հրամանատարն ինքը, շարունակելով կռիվը, հերոսաբար զոհվում է դիրքերում։

Շուշիի հայության կոտորածը թուրք-մուսավաթական հայաջինջ քաղաքականության վառ դրսևորումներից է՝ հայ ժողովրդի պատմության սև էջերից, որը սրբագրվեց միայն արցախյան նորօրյա պայքարի հաջողությամբ։

⁸ Ա. Սիմոնյան, Չանգեզուրի գոյամարտը 1920–1921 թթ., Ե., 2000, էջ 43: